

«SHÁRIYAR» DÁSTANÍNDA TROPLARDÍN JUMSALÍWÍ

*G.Allambergenova – QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti,
B.Mámбетullaeva – Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, 1-kurs magistranti*

***Annotaciya:** Házirgi waqıtta folklorlıq shıǵarmalardıń teksti menen shuǵıllanıw folkloristika hám lingvistika ilimleri arasında turgan úlken másele. Bul másele házirgi kúnde óz sheshimin tawıp, kópshilik dóretpelerdiń tillik ózgeshelikleri úyrenilmekte. Usınday úyreniliwi tiyis bolǵan máselelerdiń jáne biri qaraqalpaq folklorında «Sháriyar» dástanı tilinde troplardıń qollanıw ózgeshelikleri. Sol tiykarda dástan tilindegi troplardıń jumsalıw ózgesheliklerine itibar qarata otırıp, ondaǵı metafora, teńew, metonimiya, sinekdoxa, giperbola, litota hám ironiya sıyaqlı troplardıń qollanıw ózgeshelikleri analiz etildi.*

***Tayanış sózler:** trop, metafora, teńew, metonimiya, sinekdoxa, giperbola, litota.*

Qaraqalpaq folklorınıń poetikasın izertlew sońǵı dáwirlerde ilimpazlarda úlken qızıǵıwshılıq tuwdırıp kiyatırǵan áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp sanaladı.

Folklorlıq dóretpelerdiń til ózgesheliklerin izertlew qaraqalpaq til biliminde XX ásir diń 70-jıllarınan baslap qolǵa alına basladı. Olardan O.Bekbawlov [8], Sh.Ábdinazimov [2], G.Allanazarova[4], G.Qarlıbaeva [5], B.Yusupova [6] hám taǵı basqa ilimpazlarımız óz ilimiy miynetleri arqalı qaraqalpaq lingvopoetikasınıń rawajlanıwına úlken úles qostı.

Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretywshiliginde kópshilik dástanlar ádebiyattanıw ilimi kóz qarasına da lingvistikalıq kóz qarastan da izertlenip kiyatır. Al usı dástanlardan «Sháriyar» dástanı arnawlı túrde úyrenilmedi. Mine, sonıń ushın da, biziń bul jumsamızda tiykarınan, «Sháriyar» dástanında tildiń kórkemlew qurallarınıń jumsalıwı, yaǵnıy ondaǵı kórkem súwretlew qurallarına hám olardıń dástan mazmunın bayıtıwdaǵı qatnası máselelerine dıqqat awdarıldı.

Trop sózine belgili ilimpazlar Q.Jarımbetov hám B.Genjemuratovlar tómendegishe anıqlama beredi: «Sózdiń awıspalı mánisiniń metafora, epitet, metonimiya, sinekdoxa, giperbola, teńew, litota... sıyaqlı birqansha túrleri bar. Troplardı qollanıwdaǵı maqset qanday da bir nárese, waqıya, hádiyse haqqında anıq toǵanıslı tásir qaldırıw ushın oǵan usıǵan sáykes basqa bir nárese yaki waqıyanıń belgisi kóshiriledi, salıstırıladı, uqsaslıq

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-1

belgileri ashıp beriledi. Adam turmısındağı waqıyalar qubılıslar arasındağı bizge kórinbegen, biraq jazıwshı yamasa shayırdıń ótkir názeri kóre alğan hám óz shıǵarmasında paydalanǵan uqsaslıq, baylanıslılıq tiykarındağı awıspalı súwretlew quralları oqıwshını tańlandıradı, zawıq baǵıshlaydı [7].» «Sháriyar» dástanı da kórkemlik jaqtan bayıtılıwı arqalı dástan tıńlawshını qızıqtıradı hám estetikalıq tásir etedi. Dástannıń kórkem tili bay hám sulıw. Ásirese, dástanda troplardıń kóp jumsalıwı, xalqımızdıń, jırawlardıń onı sheber isletiwinde kórinedi.

Teńew. Folklorda da, jazba ádebiyatta da eń ónimli qollanılatuǵın kórkemlew qurallarınıń biri teńew bolıp esaplanadı. Kórkem shıǵarmalarda bir zat yaki qubılıstı ekinshi bir zat yaki qubılıs penen salıstırıp súwretlew teńew dep ataladı. «Sháriyar» dástanında teńewler jiyi ushırasadı. Bul dástannıń obrazlılıǵın hám kórkemligin arttırıwda júdá úlken xızmet arqarǵan. Dástanda teńew, tiykarınan, -day, -dey kelbetlik jasawshı qosımtalar arqalı bildirilgen:

Toǵızınıń ústine qızlarımızdı berip, **botaday** bozlatıp qoyǵannan, kólde júsek bolmay ma, shólde júsek bolmay ma [8;11]? Kenelegen **qoyanday** búgejeylep mamań baǵqa názer etip qaradı [8;50]. Ekewi **botalı túyedey** bozlastı. **Qozılı qoyday** mańırastı. **Jaralı quwday** sıńsıstı [8;79]. **Kiyiktey** moynın buradı [8;8]. **Búrkittey** pánje saldı [8;89]. Bul qatarlarda dástandağı personajlar hám olardıń is-háreketi janlı-janzatlarǵa teńelgen. Mısalı, qızlar botaǵa, Mástan mamanıń háreketlerin kenelegen qoyanǵa, Sháriyar menen Ánjimniń tabısıwın túye, qoy, quwǵa teńestirgen.

Shappattay nan qayır-quda berińler, // Tandır basındağı turǵan biybishler. [8;26] Bunda nannıń kólemi onı shappatqa teńew arqalı bildirilgen.

Uldayın kórgen qızıńa, // Jibergen xannan jawshıman [8;10]. Bul mısalda qaraqalpaq tilinde derlik qollanılmaytuǵın -dayın qosımtasınan paydalanǵan. Bul qosımta -day qosımtası menen xızmeti jaǵınan birdey. Bunda tiykarınan buwın sanların saykeslew ushın eki buwınlı qosımta qollanǵan.

Suw atası Sulayman suw zálelin tiydirmey, **balıq kibi** tuwlatıp saqlay berdi ballardı [8;18]. Qarasa – **shiyshe kibi** suw bolǵan, kindiginen baylanǵan, adam súwretindegi bir qara tastı kóredi [8;60]. **Qáendar sıpatta** bolıp // Kóshepazlıq etedi [8;7]. Bul mısallarda dástanda teńew jasawda tek qosımtadan emes al tirkewishlerden de paydalanılǵanlıǵın kóriwimiz múmkin. Ulıwma aytqanda, dástannıń kórkemligin bayıtıwda teńewler júdá kóp jumsalǵan.

Pashsha turıp oyladı, **at basınday** som júregi qanaǵa sıymay tuwladı.

Metafora. Metafora – kórkem shıǵarmada eń ónimli qollanılatuǵın troplardıń biri. Metafora zatlardı bir-birine megzetiwge tiykarlangan awıspalı súwretlewdiń túri [9]. «Sháriyar» dástanında metoforalar júdá kóp jumsalǵanlıǵın kóriwimiz múmkin: Eldiń **aldı** jatqan soń, ot qızılı semgen soń, altın taxtan túsedı, etek-peshin kesedi [8;7]. Bir **perzenttiń daǵı** ushın, bir tırnaqtıń zarı ushın, altın taxtınan túsip, etek-peshini kesip, qálender sıpatında baratır [8;9]. Xan qasında **bóriлер**, “**bórimen**”, dep júrgenler [8;9]! Qaramannıń qoyında ekki birdey **ǵáwharı shamshıraqtı** kórdi [8;35]. Gúlsharadan tuwǵan bala emes, **bále eken, janbaytuǵın shala eken**, munıń ilajın óziń kóre gór, mama [8;17].

Bular «Sháriyar» dástanındaǵı qara sóz qatarlarında qollanılǵan metaforalar bolıp, birinshi ǵáptegi metafora kóp mánili sóz arqalı bildirilgen. «Eldiń aldı» dep eldiń kópshiligin ańlatpaqshı bolǵan. Ekinshi ǵápte «perzenttiń daǵı» sózi házirge shekem ónimli qollanılatuǵın metaforlardıń biri. Úshinshi ǵápte xan qasındaǵı hámeldarlar bóriге salıstırılǵan, bunda metafora betlik qosımtalı hám betlik qosımtasız tikkeley salıstırılǵan. Keyingi misalda «ǵáwharı shamshıraq» sózi arqalı Sháriyar hám Ánjim názerde tutılǵan. Al, aqırǵı ǵápte metafora «eken» sóziniń dizbeklesip keliwinen bolǵan.

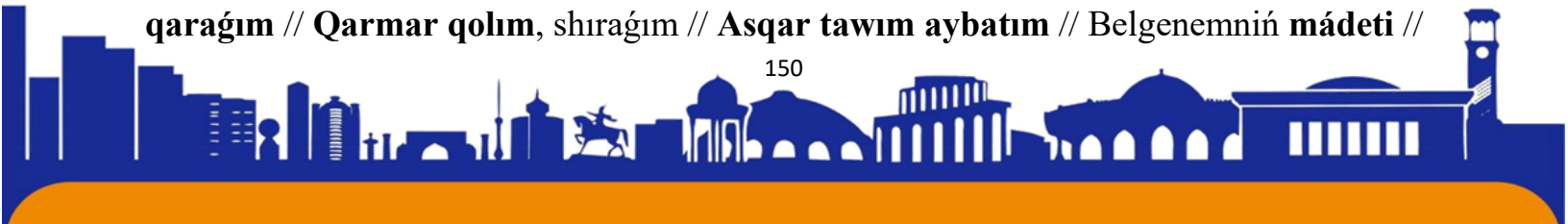
Otız eki sazlardı // Bir **qulaqtan** dúzetip // Patshalıqtan sherttirdi [8;39]. Bunda metafora kóp mánili sóz arqalı bildirilgen.

Dástanda qara sóz qatarlarında da, qosıq qatarlarında da kórkem súwretlew quralları júdá sheber berilgen. Mısalı: Sizler – **temir**, biz – **kómir**, Eritmege kelgenmen [8;16]. Bul qatarlarda meaforalar betlik qosımtalarısız tikkeley uqsatılǵanlıǵın kóriwimiz múmkin.

Eki **qoydıń balasın** // Telitpege kelgenmen // Ashılǵan baǵdıń **lalası** [8;16]. Bul qatarlar dástandaǵı Toman wázirge tiyisli bolıp, baydıń qızlarına jawshı bolıp kelgende, olardı qoy balasına, baǵ lalasına teńep kórsetedi.

Shappay-jelmey mayrıldım // **Jez qanattan qayrıldım** // Quda bergen perzentimnen // Kóp kún boldı ayrıldı [8;16]. Bul qatarlar Gúlsharanıń tilinen bayanlangan bolıp, ol ózin mayırılǵan atqa, qanatı qayırılǵan qusqa megzetedi. Biraq, anıq nege megzetilgeni ayılmaǵan, onı qosıqtıń mazmunı arqalı bilip alıwımız múmkin.

Dástanda metoforalar tek personajlardı qanday da bir predmetke uqsatıw mánisinde ǵana emes al, erkeletiw mánisinde de kelgen. Bunday metoforalar Gúlshara, Sasıwar, Aqбота tárepinen balalarına qarata ayılǵanlıǵın kóriwimiz múmkin. Mısalı: Jaz bolsa háwjiregen tawda **bulagım** // Senseń meniń **háwjarımsañ**, qaraǵım [8;32]. Qarańǵıda **qaraǵım** // **Qarmar qolım**, shıraǵım // **Asqar tawım aybatım** // Belgenemniń **mádeti** //

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-1

Dizgenemniń **quwatı** // Keynimde júirse **quwatım** // Hám **quyrıgım, qanatım** // Sal qulağıń gá tuńla // Sháriyarday perzentim [8;42]. Jazlarda máwjiregen tawda **bulağım** // Senseń meniń **gáwharımсаń**, shırağım [8;43].

Dástanda metaforalar Ánjimniń tilinen de bayanlanadı: Bir sawlıqta **jup qozı** // Biri sen de, biri men [8;78]. Bir túyede **eki órkesh** // Aldıńğı **órkesh** sen ediń // Keyingi **órkesh** men edim [8;79]. Bunda Ánjim ózi menen aғasın jup qozıǵa, túyeniń eki órkeshine megzetedi.

Ulıwma aytqanda, dástanda metaforalar hár túrli formalarda, sheber túrde berilgen.

Metonimiya. Metonimiya atamasına T. Boboev tómendegishe sıpatlama beredi: «Bir predmet yaki hádiyse atamasın ishki baylanıs (túsiniktegi jaqınlıq) tiykarında basqa sóz benen orın alması arqalı metonimiya payda etiledi [10].» Metonimiya – sózdiń awıspalı mánisine tiykarlanǵan troplardıń bir túri bolıp, bul kórkemlew quralı da «Sháriyar» dástanınıń kórkemlik ózgesheligin támiyinlewde úlken ámiyetke iye bolıp esaplanadı: Aǵzında bar **allası** // Tilinde bar sanası [8;7]. Qudadan **úmitsiz** ońbas // Úmitsiz – shaytan [8;14]. Bul qatarlarda birinshi mısalda «alla» sózi metonimiya bolıp kelgen. Bunda metonimiya personajdıń iymanı bar yamasa dinniń jolın tutqanlıǵın bildiredi. Ekinshi mısalda bolsa atlıqlasqan kelbetlik arqalı metonimiya jasalǵan. Yaǵnıy bunda adam óz atı menen emes al, óziniń sıpatı belgisi menen atalǵan.

Sinekdoxa. Sinekdoxa grek tilinen alınıp, uqsatıw mánisinde. Kórkem shıǵarmada bir pútinniń ornına onıń bir bólegin alıp súwretlew quralı [11]. Sinekdoxa pútinniń ornına onıń bólegin yamasa bólektiń ornına pútiniń súwretlew arqalı bildiriledi. «Sháriyar» dástanında Darapsha perzentsiz boladı, sonıń ushın taxtınan túsip, el gezedi: Bir perzenttiń daǵı ushın, bir **turnaqtıń** zarı ushın, altın taxtınan túsip, etek-peshini kesip, qálender sıpatında baratır [8;9]. Geybir adam **turnaǵına** zar edi // Sizlerdi kórmegen adam bar edi [8;34].

Bul mısalda bala, perzent sózleri «tırnaq» sózi arqalı bildirilgen. Sinekdoxanıń bul túri házirgi qaraqalpaq tilinde de ónimli qollanıladı hám kópshilik ushın túsinikli.

Kóz jiberip Shaxidarap // Aldına qarasa // Jiltıladaǵan **otlardıń** // Bir saǵımın kóredi [7]. Bul mısalda úy, shańaraq mánisi “ot” sózi arqalı berilgen. Yaǵnıy, ot, oshaq aldıńğı waqıtları hárbir úydiń bir bólegi bolıp esaplanǵan.

Giperbola. Kórkem shıǵarmada anaw yaki mınaw nárselerdi, sharayatları, personajları, olardıń is-háreketlerin hádden tis úlkeytip, asıra súwretlew giperbola dep ataladı [11]. Giperbolalar, ásirese, dástanlarda bas qaharmandı súwretlew, onıń batırlıǵın,

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-1

kúshliligin táriyplew ushın qollanıladı. Sonday-aq, atlardıń, tulparlardıń shapqırlıgın asıra súwretlewde giperbolalar ayırıqsha xızmet atqaradı. Al, «Sháriyar» dástanı qaharmanlıq dastan bolmağanı ushın giperbolalıq súwretlewer qaharmanlıq dástanlarǵa qaraǵanda siyrek ushırasadı: Sińlilerim, gápime qulaq salıń, kewlimde bir isim bar. Shaxidarap meni alsa, sáwgilik yarı qılsa, bir pillanıń jipeginen, qırq mıń adamǵa shádir-shámen tamam etip berer edim [8;8]. Atam ıqtıyarımdı berse, «qálegenińe tiy» dese, Shaxidarap meni alsa, sáwgilik yarı qılsa, bir arpanıń dánesinen, qırq mıń adamǵa azıq, at jemi tamam etip berer edim men [8;8].

Bul qatarlar Gúlsharaniń eki ájapası tilinen bayanlangan bolıp, isenimge tuwrı kelmeytuǵın dárejede súwretlengen. Sonday-aq dástanda tómendegidey giperbolalıq súwretlewerdi ushıratıwımız múmkin: Aqqan suwday jılısıp // Tabanıń jerge tiydirmey // Júz toqsanlıq jorgaday // Shaptı bedew tolıqsıp // Tabanı tasqa shaqıldap // Qaytqan ǵazday ǵaqıldap // Attan aqqan terleri // Abılaysań jawınday // Quwday moynın sozadı // «Dax» degende árebi at // Ushqan qustan ozadı [8;59]. Shaqalaqlap kúledi // Qus kúngen waqtında // Jer de kúle beredi // Kók te kúle beredi [8;62]. Bul mısallarda attıń shapqırlıǵı qustıń ushıwına, onıń terleri jawıńǵa teńelip asıra súwretlengen. Al Búlbúlgóya kúlgende jer hám aspan qosılıp kúledi dep keltiriledi.

Litota. Litota – grek tilinen alınǵan bolıp, ápiwayılıq, kishilik degen mánislerdi bildiredi. Litota súwretlep otırǵan zattı yamasa qubılıstı obrazlı etip qollanıw ushın qollanıladı. Ol – giperbolaǵa qarama-qarsı túsiniq. Súwretlew obyektin kishireytip kórsetiw litota dep júritiledi [9]. «Sháriyar» dástanında litotalıq súwretlew az sanda jumsalǵan bolsa da, onıń obraz jasawda áhmiyeti úlken: Ózi bir **shappattay** nashar, onıń gúnasın, obalın ólshegende adamǵa tarıdaydan da jetispes [8;24].

Bul mısalda Gúlshara obrazı litota arqalı súwretlengen bolıp, onıń ilajsızlıǵı, ázziligi «shappatay» sózi arqalı ele de ashıp berilgen.

Ironiya. Ironiya – grek tilinen jortaǵa degen mánisti ańlatadı. Belgili bir qubılıstı, adamnıń minez qulqın mısqıllaw, dálkeklew maqsetinde qollanılatuǵın kórkem súwretlewdiń bir túri. «Sháriyar» dástanında da birqansha sózler ironiya menen berilgen. Bul tiykarınan Mástan mama hám Darapshnıń tilinen bayanlanadı: Munnan basqa «**balańd**» // Kórgenim joq men sirá // Quda bergen «**perzentke**» // Qayıl bolǵıl biyshara [8;19]. Qutlı bolsın alǵanıń // Eki birdey «**ulhız**» [8;21].

Bul qatarlarda qostırnaq ishindegi bala, perzent, ul sózleri ironiyalıq usılda berilgen bolıp, pıshıq penen kúshik názerde tutılǵan.

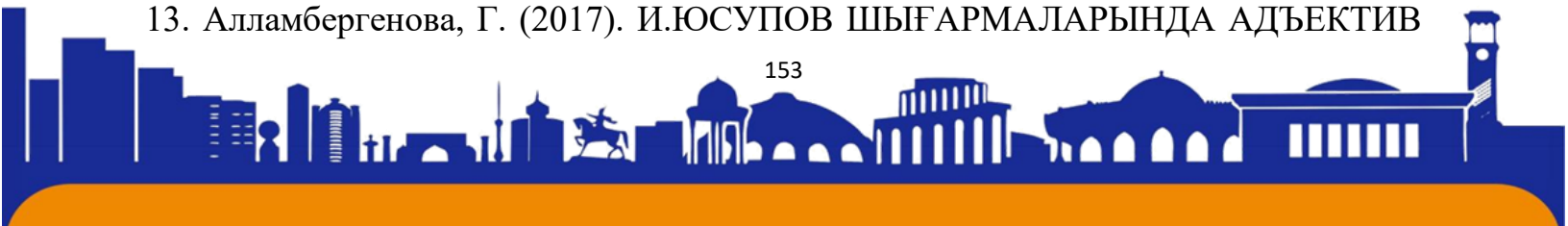
ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-1

Dástanda troplar ónimli hám sheber túrde qollanılǵan. «Sháriyar» dástanı turmıslıq dástan bolǵanlıǵı ushın gıperbolalıq súwretlew qaharmanlıq dástanlarǵa qaraǵanda az muǵdarda jumsalǵan, al metafora, teńew sıyaqlı qurallardan keń hám sheber túrde paydalanılǵanlıǵın kóriwimiz múmkin.

Juwmaqlap aytqanda, «Sháriyar» dástanında troplardıń jumsalıwın úyreniw arqalı dástannıń poetikası ol xalqımız ortalıǵında qalıplesken turmıs shárayatlarımızdı, dúnyaǵa kóz qaraslarmızdı, úrip-ádet dástúrlerimizdi kórkem poetikalıq dárejege kótergen miyras, ruwhıy múlkimiz bolıp tabıladı dep ayta alamız. Dástannıń kórkemlik ózgesheligi tek jırawdıń sheberligin emes, al xalqımızdıń áyyemnen sóz ónerin qádirlegen sózge sheber, mádeniyatı bay xalıq ekenligin de kórsetedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Bekbawlov O. Qaharmanlıq epostıń arab-parsı leksikası hám onıń tariyxıy lingvistikalıq xarakteristikası. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1979.
2. Ábdinazimov Sh. Berdaq shıǵarmaların tili. Tashkent, 2006.
3. Ábdinaimov Sh. Lingvofolkloristika. 2018.
4. Qarlıbaeva G. Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń semantika-stilistikalıq ózgeshelikleri. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2017.
5. Allambergenova G. I.Yusupov shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń stillik qollanıwı. Nókis, 2019
6. Yusupova B. Fonostilistika. Tashkent, 2021.
7. Jarımbetov Q. Genjemuratov B. Ádebiyat teoriiyası. Tashkent, «Sano-standart», 2018.
8. Qaraqalpaq folklorı V tom. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1997.
9. Dosımbetova A. Ádebiyatta kórkemlew quralları. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2017.
10. Boboev T. Adabiyotshunoslik asosları. Toshkent, «Ózbekiston», 2002.
11. Jarımbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2012.
12. Айназарова, Г., & Алламбергенова, Г. (2016). АДЪЕКТИВЛИК ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР ҚУРАМЫНДА КЕЛБЕТЛИКЛЕРДИ ЖУМСАЛЫҰ. ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 32(3), 131–133. извлечено от <https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/839>
13. Алламбергенова, Г. (2017). И.ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА АДЪЕКТИВ

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-1

ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ СТИЛЬЛИК ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ. ВЕСТНИК
КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
БЕРДАХА, 35(2), 153–155. извлечено от
<https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/1008>

14. И. Юсупов шығармаларында фразеологизмлер менен психологиялық халаттын
берилиўи. Пим ha'm ja'miyet А Гулжахан No'kis 1, 16-17, 2017

15. Алламбергенова, Г. (2016). ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИНДЕГИ
СИНОНИМИЯ (И.Юсупов шығармалары мысалында). ВЕСТНИК
КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
БЕРДАХА, 33(4), 119–122. извлечено от
<https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/905>

16. Фразеологиялық сөз дизбеклериниң көркемлеў қураллары хызметинде
қолланылыўы А Гулжахан Актуальные вызовы современный науки. VI
Международная научная конференция, 2016

17. Юсупов асарларида синоним фразеологизмларнинг услубий қўлланилиши АИ
Гулжахан Пим sarchashmalari. Urganch 6, 71-75

18. Фраземалардың узвал стильлик функцияларда қолланылыўы Мумтоз адабиёт ва
жамиятни маънавий янгилаш масалалари» А Гулжахан Халқаро илмий, 2017

19. Выражение психологических состояний посредством фразеологизмов в
произведениях И. Юсупова Гулжахан Айтбаевна Алламбергенова Российская
тюркология, 58-64, 2018

20. Юсупов поэзиясында соматикалық фразеологизмлердиң стильлик қолланыўы
АИ Гулжахан Пим ha'm ja'miyet. No'kis 4, 11-13

